

Golverdingen schenkt begrijpelijkerwijs veel aandacht aan de theologische vorm die Kersten aan de Gereformeerde gemeenten gaf, die sterke nadruk legde op de uitverkiezing; daarin vond Kersten bovendien een sterk medestander in dr. C. Steenblok, die in 1943 uit de Gereformeerde kerken overkwam (maar in 1953 weer afscheidde van de Gereformeerde gemeenten in Nederland, gevolgd door een vijftigtal gemeenten). Met succes bestreed Kersten in de jaren 1944-1948 ook een vroegere leerling, ds. R. Kok, die in zijn prediking niet de uitverkiezing centraal stelde, maar Jezus' zoendood en Zijn genadewerk, ruimschoots voldoende voor iedere zondaar die zich bekeert. Golverdingen erkent, dat het conflict tussen Kersten en Kok echter niet alleen ging over het 'algemene aanbod der genade': het ging ook over de weinig verheffende houding van Kersten in de oorlogsjaren, over zijn persoon en zijn dominantie in de SGP.

Golverdingen is voorganger binnen de kring die hij zelf beschrijft. Voor hem zijn de Gereformeerde gemeenten een deel van Sion, 'waarin de HEERE het werk van Zijn genade heeft willen openbaren van geslacht tot geslacht.' Die betrokkenheid behoeft een kritische blik natuurlijk niet uit te sluiten. Golverdingen erkent inderdaad, dat sociale omstandigheden en mentale tradities in het kerkelijk leven een rol spelen. Om vervolgens echter nadrukkelijk te kiezen voor het primaat van de theologie en één specifieke vorm van bevindelijke vroomheid. Hij staat op hoofdlijnen achter de thans dominante middenopvatting — die Kerstens theologie voortzet — in de Gereformeerde gemeenten. Dat geeft aan zijn studie iets hybridisch. Golverdingen meldt, dat er steeds critici waren (Christelijk Gereformeerde bezwaarden omstreeks 1930, de reeds genoemde Kok en Steenblok, de gebroeders Overduin en ds. J. G. Woelderink in de jaren veertig, meer recent J. P. Zwemer, J. Blaauwendraad en Klaas van der Zwaag). Maar steeds waren zij volgens hem theologisch onder de maat en werden dus volgens hem terecht afgewezen.

Men moet Golverdingen dus prijzen, omdat hij de diverse conflictueuze zaken aanwijst. Maar in de bespreking ervan toont hij zich een duidelijk partijganger. En overtuigt daarin dus niet ieder. Golverdingen neemt Kersten bovendien als persoon en theoloog in bescherming. Zo meldt hij allerlei uitspraken van Kersten tegen het nationaal-socialisme uit de vooroorlogse jaren — maar gaat nauwelijks in op diens oorlogsjaren. Kan dat?

Kortom: Golverdingen schreef meer een autobiografie dan een biografie van de Gereformeerde gemeenten, met alle voor- en nadelen ervan.

G. J. Schutte

J. E. van Kamp, *Dien Hoetink. 'Bij benadering'. Biografie van een landbouw-juriste in crisis- en oorlogstijd* (Dissertatie Wageningen 2005; *Historia agriculturae* XXXVI; Groningen, Wageningen: Nederlands agronomisch historisch instituut, 2005, 391 blz., ISBN 90 367 2195 4).

Hoe is het mogelijk een biografie te schrijven over een persoon waarvoor noodzakelijke bronnen ontbreken en die, uit de schaarse bronnen die wèl beschikbaar zijn, naar voren komt als een persoon met een gesloten karakter. Die vraag doemde op bij

het lezen van de 'biografie' die Hans van Kamp schreef over Dien Hoetink, één van de weinige vrouwen binnen de ambtelijke top van de voedselvoorziening tijdens de Tweede Wereldoorlog. Hoewel Van Kamp voldoende materiaal aanlevert om een oordeel te geven over haar betekenis, is hij er niet in geslaagd aan te tonen welke functie de biografische methode kan vervullen bij het beantwoorden van zijn hoofdvraag: 'Welke regel- en wetgevende werkzaamheden heeft mr. Dien Hoetink tussen 1933 en 1945 verricht ten behoeve van de Nederlandse landbouw en in hoeverre kan deze regel- en wetgeving worden beschouwd als het 'voor-ontwerp' van de publiekrechtelijke ordening voor de Nederlandse landbouw van na 1945?'

Van Kamp wil met zijn studie aandacht vragen voor het tweede echelon binnen de Nederlandse voedselvoorzieningsorganisatie, de stafmedewerk(st)ers die het S. L. Louwes en H. M. Hirschfeld tijdens de bezettingsjaren mogelijk maakten om de voedselvoorziening veilig te stellen. Hij doet dit door zich te concentreren op één persoon binnen die organisatie — Dien Hoetink —, waarbij vragen rond haar juridische arbeid slechts beantwoord zouden kunnen worden door haar persoonlijke leven daarbinnen een plaats te geven. Binnen Frijhoffs schema van biografietypen zou volgens Van Kamp zijn Hoetink-biografie een intellectuele biografie zijn, waarin de levensbeschrijving wordt geordend rond het gedachtegoed, de maatschappelijke positie, het sociaal of cultureel kapitaal of het netwerk van de gebiografeerde.

In het eerste deel van het boek voert Van Kamp de lezer terug naar de omgeving waarin Dien Hoetink geboren werd, opgroeide en haar eerste schreden op de arbeidsmarkt zette. Uitvoerig staat hij stil bij het Indische milieu van haar ouders, waarbij hij regelmatig zijpaadjes inslaat. Ik noem hierbij de studiejaren van Thorbecke in Heidelberg — dezelfde universiteit waar Hoetinks vader in 1888 promoveerde —, Den Haag als pleisterplaats voor oud-Indiëgangers en de verantwoording van vader Hoetink voor zijn werk als arts ten behoeve van de 'contract-koelies' van de Deli-Maatschappij. Dat haar oom, de sinoloog B. Hoetink, mede door toedoen van Colijn na 1906 in Nederlands-Indië *persona non grata* was, gebruikt Van Kamp als opmaat tot de volgende suggestieve opmerking: 'Zou minister-president Colijn zich de naam Hoetink herinnerd hebben toen hij in 1939 als waarnemend minister van Economische Zaken te maken kreeg met de stukken en met de persoonlijke adviezen van 'mej. mr. E. W. Hoetink?'" Het eerste deel van het boek bevat veel familiegeschiedenis waarbij het Van Kamp echter door gebrek aan directe bronnen maar niet lukt een beeld neer te zetten van de persoon Dien Hoetink. Uit de brieven die Diens schoonzus Jopie in 1929 en 1930 naar familie in Nederland schreef komen we te weten welke boeken de familie las en welke films er werden bezocht, maar wat Dien ervan vond blijft duister. 'U kent haar, ze vertelt niets uit zichzelf, je moet het eruit trekken', verzucht Jopie in één van haar brieven.

In het tweede deel, dat begint met haar indiensttreding bij het Landbouwcrisisbureau in 1933, staat vooral haar juridische werk op het ministerie van economische zaken respectievelijk landbouw en visserij centraal. Een belangrijk deel van haar werk bestond uit het ontwerpen van crisisregelingen, waarbij zij zwaar tilde aan rechtmatigheid, rechtszekerheid en rechtsgelijkheid. De juridische adviezen aan de minister die Van Kamp daarbij als voorbeeld aanhaalt zijn voor een niet-jurist echter weinig verhelderend. Zowel uit het hoofdstuk over de crisisjaren als dat over de eerste vier oorlogsjaren wordt

duidelijk dat Dien Hoetink de juridische wegbereidster was van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie binnen de Nederlandse land- en tuinbouw. Daarbij wordt veel aandacht besteed aan de juridische vormgeving, maar blijft de maatschappelijke context goeddeels buiten beeld. Aan de orderingsdiscussie die met name binnen en tussen de landbouworganisaties werd gevoerd, gaat Van Kamp voorbij.

Het laatste hoofdstuk over de arrestatie van Dien Hoetink en haar dood in Ravensbrück is het meest aangrijpend. Van Kamp toont aan dat de arrestatie niet samenhangt met het uitlekken van een protestbrief van Louwes tegen de Duitse exporteisen betreffende levensmiddelen, zoals Trienekens in zijn proefschrift uit 1985 veronderstelde, maar met een brief over de bestrijding van de zwarte handel, een zaak waarin Hoetink bleef vasthouden aan tuchtrechtspraak, terwijl de bezetter hardere maatregelen zoals uitsluiting eiste. Hoetink stond inmiddels bij de Duitsers als lastig te boek. Pogingen van Louwes om haar weer vrij te krijgen, waarin hij gesteund werd door zijn Duitse gesprekspartners, waren door het oorlogsverloop vruchteloos. Ook is Van Kamp erin geslaagd de lotgevallen van Dien Hoetink in Ravensbrück nauwkeurig te reconstrueren. De precieze doodsoorzaak — of zij bezweken is door uitputting of om het leven is gebracht — is echter niet meer vast te stellen.

Van Kamp heeft zich in zijn naspeuringen naar de wetgevende arbeid van Dien Hoetink laten verleiden tot een onbeholpen reconstructie van haar levensgeschiedenis. Gezien de schaarse hoeveelheid directe bronnen had met een biografische schets kunnen worden volstaan. Gezien zijn vraagstelling had hij haar juridische werk beter een plaats kunnen geven in een studie naar de opbouw en het functioneren van de landbouwcrisisinstellingen, respectievelijk de organisatie van de voedselvoorziening in oorlogstijd. Verder maakt Van Kamp regelmatig gebruik van literaire en journalistieke bronnen om een historische context te schetsen. Het risico van deze werkwijze is dat hij zaken als feit presenteert die niet kloppen. Zo citeert hij in zijn (korte) schets van de Nederlandse landbouwpolitiek Frank Westerman, die schrijft dat ook in 1930 de regering-Colijn niet van zins was de markt af te schermen!

Mari Smits

Th. Clemens, P. Klep, L. Winkeler, ed., *Moeizame moderniteit. Katholieke cultuur in transitie. Opstellen voor Jan Roes (1939-2003)* (Ook verschenen als themanummer *Trajecta*, XIII (2004) i-iv; Nijmegen: Valkhof pers, 2005, 480 blz., € 32,50, ISBN 90 5625 199 6).

Twee jaar na het plotseling overlijden van de oprichter/directeur van het Katholiek Documentatie Centrum (KDC) te Nijmegen, Jan Roes, verscheen ter ere van zijn nagedachtenis een *extra large* aflevering van *Trajecta. Tijdschrift voor de geschiedenis van het katholiek leven in de Nederlanden*. Bibliografische complicatie is dat hij ook als afzonderlijk boek is verschenen, zij het onder dezelfde titel: *Moeizame moderniteit. Katholieke cultuur in transitie*. Met die 'transitie' (waarom niet gewoon 'overgang?') worden de jaren bedoeld vanaf 1950 tot 1970, twee decennia waarin Nederland als geheel,

duidelijk dat Dien Hoetink de juridische wegbereidster was van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie binnen de Nederlandse land- en tuinbouw. Daarbij wordt veel aandacht besteed aan de juridische vormgeving, maar blijft de maatschappelijke context goeddeels buiten beeld. Aan de orderingsdiscussie die met name binnen en tussen de landbouworganisaties werd gevoerd, gaat Van Kamp voorbij.

Het laatste hoofdstuk over de arrestatie van Dien Hoetink en haar dood in Ravensbrück is het meest aangrijpend. Van Kamp toont aan dat de arrestatie niet samenhangt met het uitlekken van een protestbrief van Louwes tegen de Duitse exporteisen betreffende levensmiddelen, zoals Trienekens in zijn proefschrift uit 1985 veronderstelde, maar met een brief over de bestrijding van de zwarte handel, een zaak waarin Hoetink bleef vasthouden aan tuchtrechtspraak, terwijl de bezetter hardere maatregelen zoals uitsluiting eiste. Hoetink stond inmiddels bij de Duitsers als lastig te boek. Pogingen van Louwes om haar weer vrij te krijgen, waarin hij gesteund werd door zijn Duitse gesprekspartners, waren door het oorlogsverloop vruchteloos. Ook is Van Kamp erin geslaagd de lotgevallen van Dien Hoetink in Ravensbrück nauwkeurig te reconstrueren. De precieze doodsoorzaak — of zij bezweken is door uitputting of om het leven is gebracht — is echter niet meer vast te stellen.

Van Kamp heeft zich in zijn naspeuringen naar de wetgevende arbeid van Dien Hoetink laten verleiden tot een onbeholpen reconstructie van haar levensgeschiedenis. Gezien de schaarse hoeveelheid directe bronnen had met een biografische schets kunnen worden volstaan. Gezien zijn vraagstelling had hij haar juridische werk beter een plaats kunnen geven in een studie naar de opbouw en het functioneren van de landbouwcrisisinstellingen, respectievelijk de organisatie van de voedselvoorziening in oorlogstijd. Verder maakt Van Kamp regelmatig gebruik van literaire en journalistieke bronnen om een historische context te schetsen. Het risico van deze werkwijze is dat hij zaken als feit presenteert die niet kloppen. Zo citeert hij in zijn (korte) schets van de Nederlandse landbouwpolitiek Frank Westerman, die schrijft dat ook in 1930 de regering-Colijn niet van zins was de markt af te scherpen!

Mari Smits

Th. Clemens, P. Klep, L. Winkeler, ed., *Moeizame moderniteit. Katholieke cultuur in transitie. Opstellen voor Jan Roes (1939-2003)* (Ook verschenen als themanummer *Trajecta*, XIII (2004) i-iv; Nijmegen: Valkhof pers, 2005, 480 blz., € 32,50, ISBN 90 5625 199 6).

Twee jaar na het plotseling overlijden van de oprichter/directeur van het Katholiek Documentatie Centrum (KDC) te Nijmegen, Jan Roes, verscheen ter ere van zijn nagedachtenis een *extra large* aflevering van *Trajecta. Tijdschrift voor de geschiedenis van het katholiek leven in de Nederlanden*. Bibliografische complicatie is dat hij ook als afzonderlijk boek is verschenen, zij het onder dezelfde titel: *Moeizame moderniteit. Katholieke cultuur in transitie*. Met die 'transitie' (waarom niet gewoon 'overgang?') worden de jaren bedoeld vanaf 1950 tot 1970, twee decennia waarin Nederland als geheel,